

Drumul pe marginea prăpastiei: Cuba 1962

lector univ. dr. Karin MEGHEȘAN

Academia Națională de Informații „Mihai Viteazul”
meghesankarin@yahoo.com

Abstract

Examining past intelligence successes or failures provides a means for a bitter understanding of intelligence, its mission and role and its ability to provide timely and reliable information on all kind of threats. For intelligence and international relations students the understanding of intelligence input during a crisis like the Missiles Crisis is thus essential. As Siegel and Jackson (2005) said one of the biggest problems with much contemporary thinking about intelligence and international relations is a lack of historical context. So, our paper is also an open invitation for Romanian intelligence professionals and foreign policy analysts to elaborate, in light of their expertise and insight possibilities, intelligence case studies focused on Romanian experience, on Romanian successes or failures in gathering, analyzing or disseminating intelligence.

Keywords: Intelligence, crisis, political decision, Missiles Crisis.

„Esența deciziei finale rămâne de nedescoperit pentru un observator... deseori această esență rămâne o necunoscută chiar și pentru cel care a decis.”

John F. Kennedy

Există tratată, în literatura de specialitate, fie ea din domeniul politicii externe și relațiilor internaționale sau din cel al intelligence, o mare diversitate de evenimente considerate a fi utile analizelor și studiilor referitoare la locul și rolul intelligence în procesele decizionale.

Nu este deloc surprinzător faptul că, în general, aceste studii de caz fac referire cel mai adesea la analiza cauzelor eșecurilor unor decizii de politică internațională sau de securitate. Este analizată măsura în care intelligence (activitate, organizație, produs, cunoaștere) a contribuit sau nu la producerea eșecului. Unde s-a greșit sau cine a greșit reprezintă unele

dintre cele mai la îndemână întrebări atunci când studiem trecutul eșecurilor. A fost sistemul intelligence de vină, a fost sistemul decizional de vină, analiza sau culegerea, au fost bariere psihologice, prejudecăți sau cunoașterea insuficientă a mediului? Chiar dacă prezentarea unor astfel de cazuri celebre ale relației dintre producător și beneficiar, relație „sudată” pe parcursul unor evenimente, care dacă s-ar fi desfășurat altfel ar fi putut schimba lumea este ispititoare, am ales prezentarea aportului intelligence în desfășurarea unor negocieri internaționale încununate de succes. Poate acesta este și motivul pentru care, chiar dacă aceste negocieri din timpul Crizei Rachetelor, să le spunem atipice din punct de vedere al teoriei negocierilor internaționale, au fost îndelung studiate și cercetate, informațiile legate de locul și rolul intelligence în desfășurarea acestora, sunt reduse.

Nu se poate stabili cu exactitate valoarea adăugată a procesului și produsului de intelligence în decizia de politică externă. Cu toate acestea, dacă se pot discerne paternuri și se pot produce generalizări prin cercetarea evenimentelor Războiului Rece, putem distinge regulile de excepțiile care întăresc aceste reguli. Fără doar și poate intelligence-ul performant contează dar nu este suficient. Deseori intelligence-ul care confirma niște tipare cognitive preexistente a fost cel care a contat. „Cred că impactul intelligence asupra construcției politicilor naționale a fost destul de redus. Politicienii își aduc cu ei un anumit bagaj psihologic, cognitiv, afectiv, atunci când ocupă un anumit post și indiferent de ceea ce se întâmplă vor apela întotdeauna la acel bagaj.”¹

Nu există încă, indiferent de numărul mare al studiilor dedicate problematicii intelligence, dovezi referitoare la influența acestui tip de activități în formularea politicilor de securitate națională sau cea a strategiilor pe termen lung. Din nefericire, cele mai multe cazuri doveditoare ale influenței intelligence se referă la nivelurile tactice și operaționale.

În mod evident, Criza Rachetelor (criză de ruptură – așa cum este clasificată în literatura de specialitate) se referă la negocieri purtate „contra cronometru”, sub presiune internă și internațională, negocieri purtate direct, cel mai adesea între cei doi șefi de stat, cel al URSS și cel al SUA. „Se recunoaște astăzi, după 40 de ani, că timp de șapte zile, omenirea, fără să fie complet informată la acel moment de amploarea confruntării, s-a aflat

¹ Richard Immerman, *Winning Peace by Threatening Nuclear War: The Foreign Policy of Eisenhower and Dulles*, Presidential Studies Quarterly, vol. 29, nr. 4, pp. 948-951, 1999, Center for the Study of the Presidency, disponibil la <http://www.wiley.com/bw/journal.asp?ref=0360-4918/doc.28520652.pdf>

pe marginea prăpastiei, în pragul unui război nuclear.”² Au fost negocieri în care cercul puterii decizionale de la Casa Albă a fost extrem de redus, în care cei implicați au trebuit să se angajeze simultan în două jocuri, cel al ajungerii la un acord, la un compromis și cel al obținerii „aprobării” (atât la nivel politic cât și la cel al opiniei publice) naționale³.

Demersului i se poate reproșa irelevanța în condițiile în care, așa cum am mai subliniat, relațiile dintre state, modelele decizionale, intelligence s-au schimbat. În argumentarea alegerii unui celebru eveniment trecut, voi apela la Machiavelli, care considera că pentru a reuși să prezici viitorul este nevoie să cunoști bine trecutul și voi ține cont de reproșurile lui Jackson și Siegel,⁴ „una dintre cele mai mari probleme cu care se confruntă gândirea contemporană în materie de intelligence și relații internaționale este lipsa contextului istoric.”

Pornind de la analiza, realizată de către John Ferris în *Intelligence and Diplomatic Signalling During Crises*⁵, referitoare la relațiile complicate dintre diplomație și intelligence în perioadele de criză (și nu numai) am considerat utilă o prezentare a paletelor largi de variabile ce pot interveni în desfășurarea unor negocieri internaționale fie ele pe timp de pace sau în situații de criză. Aceste variabile diverse pornesc de la contextul istoric internațional particular, elitele decizionale și coeziunea lor, comunicarea eficientă între diferitele niveluri decizionale (pe orizontală dar și pe verticală) și canalele de comunicare dintre state (o variabilă pe cât de importantă pe atât de imprecizabilă) și până la raționalitatea procesului decizional, gândirea de grup, sistemele de credințe și scheme cognitive. Apare evidentă necesitatea unor abordări multidisciplinare pentru a analiza pertinent rolul și locul intelligence în cadrul formulării și adoptării deciziilor de politică externă.

Utilizarea intelligence (și utilitatea) a depins întotdeauna de frontiera subțire, invizibilă dintre politizarea intelligence și distorsiunile cauzate de procesele cognitive, de sistemele de credințe ale celor care construiesc

² Șerban Dragomirescu, în Prefață la Claude Delmas, *Crizele din Cuba (1961-1962)*, Corint, București, 2003.

³ Robert Putnam, *Diplomacy and Domestic Policy, The Logic of Two Level Games*, în International Organization, vol. 42, nr. 3, International Organization Digital Archives 1947-1996.

⁴ Peter Jackson, Jennifer Siegel, *Intelligence and Statecraft: The Use and Limits of Intelligence in International Society*, Praeger, 2005, p. 5.

⁵ John Ferris, *Intelligence and Diplomatic Signalling During Crises: The British Experiences of 1877-78, 1922 and 1938*, în Intelligence and National Security, vol. 21, nr. 5, 2006.

politicile, de raportarea acestora la activitatea și produsele de intelligence⁶. John Foster Dulles scria în anul 1950⁷: „cunoaște-ți inamicul (n.n. – Sun Tzu) s-a dovedit un sfat important de-a lungul istoriei. Dacă nu știm cine ne amenință, dacă nu știm ce tip de persoană este inamicul și nu cunoaștem modul în care acesta gândește, nu ne putem proteja. Dacă nu deținem aceste cunoștințe referitoare la inamic, ne vom afla în situația în care ne vom construi apărarea împotriva unui inamic imaginar și vom deveni vulnerabili în fața inamicului real.”

Criza Rachetelor a reprezentat, așa cum am mai spus, un punct de cotitură, vital ca semnificație, în contextul evoluției climatului politic din timpul Războiului Rece. „Catastrofa nucleară era deasupra capetelor, atârând de un fir de ață... noi nu măsuram trecerea timpului în ore ci în minute”.⁸

În mod paradoxal, aceste negocieri „pe marginea prăpastiei” au servit unei mai mari apropieri între cele două superputeri (atunci s-a instalat faimosul telefon roșu ce stabilea legătura directă între Casa Albă și Kremlin), au fost utile în fundamentarea unor puncte de vedere comune referitoare la deținerea și utilizarea armelor nucleare. Această viziune comună (chiar dacă era alimentată deseori de ideologii și interese naționale diferite) a fost utilă în declanșarea și derularea negocierilor SALT.

1. Criza Rachetelor

Studiul de față abordează rolul intelligence în negocierile din perioada Crizei Rachetelor ținând cont de două seturi de actori. Pe de o parte avem „jocul” relațiilor directe dintre cele două superputeri, iar pe de altă parte avem interacțiunile complexe dintre decidenții fiecărei națiuni, în parte (președinți, consilieri, armată, servicii secrete etc.). În analiza celor două seturi de actori trebuie să avem întotdeauna în vedere o altă fațetă a negocierilor, cea a politicii interne și a opiniei publice. Dacă în cazul URSS,

⁶ Pentru detalii legate de aceste aspecte deosebit de importante referitoare la raportarea decidentului politic la intelligence vezi Robert Jervis, *The Politics of Intelligence and Intelligence Reform*, The Forum vol. 4, 2006, articol 1, disponibil la <http://www.bepress.com/forum/vol4/iss1/art1>.

⁷ John Foster Dulles, *Război sau pace*, p. 5, Departamentul Securității Statului, Serviciul Editorial, Presă și Propagandă în rândul populației, 1978.

⁸ Anatoli Gribkov, șeful operațiunilor armate sovietice, citat disponibil la http://www.gwu.edu/~nsarchiv/nsa/cuba_mis_cri/

influența opiniei publice asupra deciziilor de politică externă a fost mai mult decât nesemnificativă, nu același lucru se poate spune și despre SUA.⁹

Încă din perioada imediat următoare finalizării, Criza a intrat în atenția studiilor academice, fie că a fost vorba de studii legate de decizia în incertitudine, de politica externă rațională, de influența gândirii de grup asupra deciziilor sau de teoria jocurilor. În anul 1999, a apărut una dintre lucrările de referință în studiul modelelor decizionale pe timpul desfășurării Crizei Rachetelor. Lucrarea lui Graham Allison¹⁰, studiază evenimentele utilizând trei „lentile” diferite: cea a statului actor rațional – în aplicarea acestui model de studiu decidenții trebuie să țină cont de toate opțiunile și scopurile posibile și potențiale; cea a comportamentului birocratic (nivel organizațional) – acest model se axează în principal pe scopurile dar și restricțiile organizaționale, inclusiv cele legate de bugete, reglementări interne, caracteristici instituționale birocratice; cea a politicilor guvernamentale – subliniază atât influența factorilor de personalitate, educația, experiențele personale ale decidenților, cât și dinamica complexă a influențelor de grup.

Graham Allison a plecat în analiza sa de la următoarele ipoteze:

- guvernele aflate în situația unei crize eșuează în a trata evenimentul în întregul său, gestionarea diferitelor aspecte ale unei crize realizându-se de către diferite instituții, în funcție de ierarhia și responsabilitățile birocratice prestabilite (pentru prima dată URSS încerca înființarea unei baze de rachete nucleare în afara granițelor proprii; procedurile au fost cele stabilite anterior și pentru bazele aflate pe teritoriul

⁹ Pentru detalii referitoare la noul tip de abordare al relațiilor diplomatice vezi: Christopher Hill, *The Changing Politics of Foreign Policy*, Palgrave, Basingstoke, 2003; Kendall W. Stiles, *Case Histories in International Politics*, Pearson, 2010; Robert Putnam, P. Evans, *Doubled Edged Diplomacy. International Bargaining and Domestic Politics*, University of California Press, 1993.

¹⁰ În anul 1971, Graham Allison publica lucrarea *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. În urma declassificărilor documentelor secrete, mai ales a înregistrărilor ședințelor de lucru din Biroul Oval, Allison împreună cu Philip Zelikov au rescris lucrarea ce a apărut în a doua sa ediție în 1999 (Graham Allison, Phillip Zelikov, *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*, 1999, Longman). Preocuparea lui Allison pentru deciziile politice referitoare la utilizarea și stocarea armelor nucleare se manifestă și în articole de actualitate cum ar fi *How to Stop Nuclear Terror*, în *Foreign Affairs*, februarie 2004, *A Failure to Imagine the Worst. The First Step Toward Preventing a Nuclear 9/11*, ianuarie 2010, *Foreign Policy*, disponibil la http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/01/25/a_failure_to_imagine_the_worst.

sovietic; din partea SUA, chiar dacă exista un grad mare de incertitudine legat de caracterul ofensiv sau defensiv al acestor rachete sovietice s-au păstrat protocoalele de zbor ale U-2);

- datorită unor limite de timp și de resurse, decidenții tind să adopte cea mai la îndemână soluție fără să ia în considerare toate opțiunile. Cel mai adesea această soluție la îndemână este cea care micșorează gradul de incertitudine pe termen scurt;

- fără a ține cont de particularitățile derulării unui anumit eveniment se adoptă, în general, planurile pre-existente.

Cele trei întrebări la care Allison a încercat să ofere un răspuns au fost:

1. De ce URSS a considerat utilă amplasarea rachetelor ofensive în Cuba?

2. De ce a răspuns SUA la comportamentul sovietic și cubanez cu blocada (una din cele trei opțiuni luate în considerare)?

3. Care au fost motivele din cauza cărora URSS a retras totuși rachetele din Cuba?

Voi încerca să completez răspunsurile la aceste întrebări, lansate de Allison în lucrarea sa, cu aspecte legate de aportul intelligence în desfășurarea și dezamorsarea crizei.

De la bun început aș dori să remarc că modelele propuse de Allison reprezintă simple modele de analiză și nu „exemple” de urmat la nivel decizional. Toate cele trei modele și-au dovedit punctele slabe mai ales în plan strategic. Din nefericire, cunoașterea trecutului nu ne determină întotdeauna să-i evităm greșelile. Ideea fundamentală este aceea de a nu realiza presupuneri (prognoze, predicții) în domeniul securității naționale pornind de la ipoteza actorului rațional.

2. Context istoric¹¹

Pentru a înțelege rolul jucat de intelligence în acea perioadă trebuie să vorbim întâi de două operațiuni speciale ce și-au pus amprenta asupra crizei, Operațiunea „ZAPATA” (eveniment cunoscut de publicul larg sub numele de Criza din Golful Porcilor) și Operațiunea „MONGOOSE”.

¹¹ Deoarece există o multitudine de lucrări (una dintre acestea, accesibilă și publicului interesat românesc este cea a lui Claude Delmas, *Crizele din Cuba 1961-1962*) ce abordează contextul relațiilor diplomatice, starea de existență a sistemului internațional, confruntarea ideologică, aspecte legate de economie, societate, armată am considerat utilă doar prezentarea acelor persoane, evenimente, decizii cu relevanță în contextual analizei rolului jucat de intelligence.

3. Moștenirea lui Eisenhower

Fost comandant de armată în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Dwight D. Eisenhower (1953-1961), a nutrit o adevărată pasiune și un real respect și interes pentru activitățile de intelligence legate de sursele IMINT și SIGINT. Din nefericire pentru Comunitatea americană de informații, concepția sa asupra utilității HUMINT era total eronată¹². Eisenhower i-a lăsat lui J. F. Kennedy pe de o parte, un sistem de spionaj bazat pe recunoaștere aeriană prin intermediul avioanelor și sateliților, care a ajutat la încheierea etapelor de tensiune din timpul Războiului Rece, un sistem bine pus la punct de colaborare anglo-americană a serviciilor secrete și unul dintre cei mai buni ofițeri analiști fotografici pe care i-a avut istoria intelligence, Art Lundahl, iar pe de altă parte, i-a lăsat moștenire planurile uneia dintre cele mai catastrofale operațiuni secrete, Operațiunea Zapata, o conducere a CIA (Allan Dulles și Richard Bissel), preocupată doar de derularea unor acțiuni periculoase și departe de a fi adepta deciziilor raționale atunci când venea vorba de inamicul comunist.

Moștenirea lui Eisenhower nu ar fi însemnat mare lucru dacă nu găsea un teren fertil în personalitatea și experiența lui JFK. Acesta manifestase întotdeauna o preocupare deosebită pentru acțiunile subversive, fiind un împătimit cititor al lucrărilor lui Mao Tze Tung și Che Guevarra. Dar pe de altă parte, cunoștințele lui referitoare la activitățile unui serviciu secret se limitau la operele lui Ian Fleming. Perioada pe care a petrecut-o cât activase în cadrul spionajului naval (1941-1942) i s-a părut plictisitoare, drept care considera că acțiunile intelligence ar trebui să fie mult mai spectaculoase.

Pus în fața planurilor Operațiunii Zapata, prezentate foarte convingător de Dulles și Bissel și susținute de Apărare, Kennedy deși avusese „serioase îndoieli cu privire la reușita operațiunii a fost foarte uimit de amploarea și îndrăzneala ei”¹³. Planurile operațiunii nu au fost studiate și analizate cu atenție de președinte și consilierii săi apropiați (fiind vorba de perioada tranziției de la o administrație la alta), iar încrederea nemăsurată în Allan Dulles și Bissel l-a determinat să creadă că optimismul acestora referitor la succesul operațiunii era punctul de vedere oficial al CIA, nefiind

¹² Concepția lui Eisenhower asupra utilizării HUMINT în acțiunile acoperite a marcat evoluția CIA timp de două decenii și aș îndrăzni să spun că a marcat inclusiv activitatea serviciilor adverse de intelligence. Strategia președintelui american pentru anii de început ai Războiului Rece se baza pe utilizarea excesivă a acțiunilor acoperite, motiv pentru care a și numit în funcția de director al CIA pe „maestrul” acestui tip de operațiuni Allan Dulles. HUMINT-ul a fost astfel direcționat încât să nu reprezinte decât o rotiță în angrenajul unei acțiuni acoperite/ clandestine.

¹³ Christopher Andrew, *For The President Eyes Only*, Harper Collins Publishers, 1995, p. 242.

la curent cu faptul că alți directori adjuncți ai CIA (Robert Amory) nu știau aproape nimic referitor la derularea operațiunii iar puținele lucruri pe care le știau îi determinau să aibă rezerve serioase. Încrederea pe care președintele Kennedy o nutrea față de abilitățile și experiențele profesionale ale lui Bissel și Dulles, precum și apetența față de partea spectaculoasă a activității de intelligence (care, de cele mai multe ori, atunci când se realizează la un înalt nivel calitativ, nu ar trebui să fie deloc spectaculoasă și cu atât mai puțin „zgomotoasă”) i-au afectat percepția asupra derulării operațiunii.

4. Operațiunea ZAPATA

În dimineața zilei de 15 aprilie 1961 s-a declanșat un atac aerian asupra aerodromurilor cubaneze. Avioanele erau pilotate de cubanezi în exil. Acțiunea aeriană nu a produs niciun fel de pagube cubanezilor. Debarcarea forței paramilitare, formată tot din cubanezi în exil, antrenați de CIA, trebuia însoțită de un nou atac aerian. În urma eșecului înregistrat în urma atacului din 15 aprilie, Kennedy a fost de acord cu anularea oricărui zbor care ar fi putut lega Washington-ul de operațiunea debarcării. Începând cu ora 4, în dimineața zilei de 17 aprilie, debarcarea era în curs de desfășurare. Operațiunea „fusesse planificată defectuos și se desfășurase prost. Flotila atacantă s-a ciocnit de recifurile de coral care fuseseră confundate de analiștii foto ai NPIC (Centrul Național de analiză fotografică) cu algele. Primul grup de cubanezi debarcați s-a întâlnit față în față cu o patrulă cubaneză.” Cu toate acestea, debarcarea a continuat chiar dacă elementul de surpriză și de conspirativitate a debarcării¹⁴ fusese ratat. Cei aproape 1.400 de voluntari cubanezi au fost atacați atât terestru cât și aerian de către forțele lui Castro. La sfârșitul zilei de 19 aprilie, bilanțul Operațiunii Zapata era tragic: 114 membri uciși și 1.189 luați prizonieri.¹⁵

¹⁴ Pe care se miza, deoarece, în urma debarcării, cubanezii exilați urmau se răspândească în puncte strategice ale teritoriului, reprezentând viitoarele focare ale luptei anticastriste.

¹⁵ Există un fond impresionant de înregistrări, rapoarte și stenograme, din care o versiune cenzurată a fost făcută publică în anul 1977 sub numele de *Operation Zapata: The Ultrasensitive Report and Testimony of the Board of Inquiry of the Bay of Pigs*, Frederick, Univeristy Publication of America. În anul 1991 au fost declassificate alte secțiuni, inclusiv procesul verbal al primei ședințe al anchetei conduse de Cuban Study Group. Există deasemenea o lucrare de anvergură realizată pe baza arhivelor, ce aparține lui Peter Wyden, *Bay of Pigs*, London, Jonathan Cape, 1979. În privința divergențelor existente atât între diferitele departamente ale Agenției Centrale de Intelligence, cât și între șefii acestor departamente deosebit de util cercetării este un studiu *CIA până în 1961*, C14-80-280, ce poate fi consultat la Universitatea Harvard, Școala John F. Kennedy. Un alt material disponibil publicului este Memorandum nr. 2, *Immediate Causes of Failure of the Operation ZAPATA*, din 06.13.1961, <http://arcweb.archive.gov/arc/action>.

Kennedy și-a asumat public răspunderea eșecului, recunoscând, neoficial, că ignoranța sa în materie de acțiuni acoperite i-a alimentat încrederea în Bissel și Dulles. Primul efect al dezastrului din Golful Porcilor, în planul relației dintre președinte și serviciile de intelligence, a fost acordarea încrederii prezidențiale consilierilor apropiați în dauna profesioniștilor intelligence.

Agenția a încercat la rândul ei să-și îmbunătățească imaginea, reconfigurându-și modalitatea de prezentare a informațiilor zilnice sub forma unei *Liste de control a intelligence-ului pentru președinte*, un PDB (President Daily Brief)¹⁶ îmbunătățit și mult mai variat, elaborat într-un stil direct și alert.¹⁷ Foarte important pentru relația producător-beneficiar al intelligence este aspectul legat de comentariile pe care Kennedy le realiza asupra materialelor, solicitând adesea discuții directe cu redactorii acestora, „pentru oamenii din spionaj este raiul pe pământ ca un președinte să citească materialul elaborat de tine, cu maximă atenție și să-ți spună ce i-a plăcut.”¹⁸

Imediat după evenimentele din Cuba, atenția președinției s-a îndreptat către un alt eveniment major, Criza Berlinului, ce va contribui la luarea anumitor decizii în cazul pe care îl abordez.

În contextul acestei crize dar și al relației dintre Kennedy și Hrușciiov, întâlnirea de la Viena din iunie 1961 este edificatoare. Cele două mari puteri, prin conducătorii lor, au demonstrat atunci disponibilitatea implicării într-o confruntare periculoasă. Președintele SUA a declarat ulterior, referitor la comportamentul agresiv al lui Hrușciiov, „eu cred că el și-a spus că poate să-l ducă pe unul ca mine, tânăr și neexperimentat, care s-a mai băgat și în asemenea încurcătură (n.n. – Golful Porcilor). Așa că și-a spus că oricine intră în așa ceva nu știe să reziste până la capăt, nu are forță. Drept pentru care a scos untul din mine.”¹⁹

Criza Berlinului a trasat coordonatele dialogului de forță dintre cele două puteri. Spre deosebire de criza din Golful Porcilor („criză a acțiunilor

¹⁶ Loch K. Johnson, *Glimpses Into the Gems of American Intelligence: The President's Daily Brief and the National Intelligence Estimates*, în *Intelligence and National Security*, vol. 23, 2008, pp. 333-370.

¹⁷ Din acest moment PDB-ul s-a modelat după gustul, apetența pentru intelligence și personalitatea beneficiarului de la Casa Albă.

¹⁸ Russel Jack Smith, *The Unknown CIA*, Berkley, 1992, apud Christopher Andrew, *For The President Eyes Only*, HarperCollins Publishers, 1995, p. 246.

¹⁹ Michael R. Beschloss, *Kennedy vs. Krushhchev: The Crisis Years, 1960-1963*, London, Faber, 1991, p. 291.

clandestine”) și de Criza Rachetelor (criză de tip militar), cea a Berlinului a fost o criză diplomatică. În afara efectelor pe termen lung produse în plan politic, economic și social, evenimentele respective au adus în prim plan contribuția intelligence în mecanismul decizional. De această dată, în prim planul desfășurării crizei nu s-au mai aflat sursele tehnice (ELINT, SIGINT, IMINT) ci sursele umane (HUMINT). Una dintre cele mai valoroase surse anglo-americane ale Războiului Rece, colonelul Oleg Penkovski, director adjunct al secției externe a GRU, a furnizat analize pertinente și valoroase asupra politicii lui Hrușciiov, a descifrat în prognoze comportamentul decidentului sovietic și a oferit informații deosebite în privința stadiului de dezvoltare a forțelor armate sovietice. Penkovski a fost cel care a dezvăluit americanilor principalele trăsături de personalitate ale lui Hrușciiov și care l-a sfătuit în numeroase rânduri pe Kennedy să manifeste fermitate, intransigență în relațiile cu Hrușciiov „fermitatea lui Hrușciiov trebuie să întâlnească fermitate... el nu este pregătit pentru un război de proporții, el duce de fapt un război al nervilor.”²⁰ Cu toată fermitatea americanilor, în dimineața zilei de 13 august, Kennedy afla de construcția Zidului Berlinului. Este interesant de subliniat în contextul întregii lucrări, că surpriza lui Kennedy ar fi putut fi evitată dacă nu ar fi apărut disensiuni între rezidentura de spionaj din ambasada SUA la Moscova și șeful corpului diplomatic din aceeași ambasadă.²¹ Documentele și memorialistica au dezvăluit faptul că ambasadorul american la Moscova nu a răspuns solicitărilor de realizare a unui contact neprogramat, urgent, cu Penkovski²². Ambasadorul nu a fost de acord nici cu posibila transmitere a materialelor prin valiza diplomatică, simțindu-se depășit atât de anvergura cazului (și legăturii) cât și de riscul pierderii unor relații diplomatice, delicate, în Moscova anilor '60. Penkovski

²⁰ Christopher Andrew, *op. cit.*, p. 242.

²¹ Este deja cunoscut și recunoscut faptul că, în cea mai mare parte a situațiilor există divergențe majore, deseori ireconciliabile, între diplomați și ofițerii de intelligence cu acoperire oficială din cadrul reprezentanțelor diplomatice, referitoare la utilizarea celor mai bune mijloace și metode pentru îndeplinirea obiectivelor de interesul național și politică externă.

²² Un aspect deosebit de important legat de Penkovski este faptul că această importantă sursă umană nu este absolut deloc menționată în lucrările istoricului Arthur Schlesinger *A Thousand Days* (London, Andre Deutch, 1965) și *Robert Kennedy and His Times* (NY, Ballantine Books, 1979). Jerrold I. Schecter și Peter Deriabin au fost primii care au avut acces la materialele lui Penkovski și la rapoartele aferente ale CIA.

Interviurile realizate de cei doi autori precum și analize ale acestor documente în lucrarea *The Spy Who Saved the World*, NY, Charles Scribner's Sons, 1992.

dorea transmiterea urgentă a unor materiale care alertau CIA și SIS în legătură cu demararea construcției Zidului Berlinului.²³

Datorită informațiilor tehnice furnizate de Penkovski²⁴, analiștii americani au putut face diferențele între rachetele balistice ofensive și defensive și au putut stabili raza exactă de acțiune a acestor rachete.

Hotărât să nu mai repete greșelile din Golful Porcilor, Kennedy a restabilit și îmbunătățit activitatea unui consiliu consultativ menit a monitoriza activitățile întregului aparat de spionaj american. President Foreign Intelligence Advisory Board (PFIAB) a devenit cel mai util grup de consilieri al președintelui american.

Analizele IMINT și SIGINT au continuat să ofere informații valoroase, dar apăruse pentru prima dată în istoria intelligence necesitatea utilizării sursei umane de calitate în vederea procesării sursei tehnice. Volumul enorm de informații²⁵ (PHOTOINT), dar și ELINT furnizate de sateliți, stații de la sol, nave, submarine, aparate de zbor nu mai putea fi prelucrat eficient și în timp util.

Chiar dacă președintele Kennedy nu mai credea cu toată tăria în acțiunile acoperite, Robert Kennedy „s-a îndrăgostit de operațiunile clandestine”²⁶. În primii doi ani ai administrației s-au desfășurat peste 550 de acțiuni clandestine de la sprijin financiar pentru oamenii politici de orientare pro-americană până la operațiuni paramilitare. Fratele președintelui deținea o mare putere și capacitate de influență în cercul intern al puterii de la Washington. În calitate de șef al Departamentului de Justiție, răspundea de activitatea FBI-ului (Federal Bureau of Investigation), condus de J. E. Hoover²⁷. Președintele îl desemnase supervisor șef al Operațiunii

²³ Cele șase role de film cu documente secrete sovietice, inclusiv cele referitoare la specificațiile construcției Zidului au fost predate, omului de afaceri Greville Wyne (curier SIS) de abia în data de 22 august. Detaliile operațiunii în Schester și Deriabin, *op. cit.*, p. 266.

²⁴ Contribuția informațiilor furnizate de Oleg Penkovki în Len Scott, *Espionage and the Cold War: Oleg Penkovski and the Cuban Missile Crisis*, Intelligence and National Security, vol. 14, nr. 3, 1999, p. 33.

²⁵ „Imaginați-vă un grup de analiști foto stând de-a bușilea ca să desfășoare o rolă de film ce acoperă distanța de la Casa Albă la Capitoliu și înapoi” Cuvintele lui Lundhall adresate lui Kennedy, în C. Andrew, *op. cit.*, p. 250.

²⁶ *Idem.*

²⁷ Personaj deosebit de controversat, Hoover a condus activitatea FBI pentru mai mult de 35 de ani. Cu toate reproșurile aduse și criticilor (foarte întemeiate deoarece Hoover impusese deseori utilizarea unor mijloace și metode aflate mult mai aproape de practica țărilor totalitare decât a celor democratice) JE Hoover a transformat FBI în instituția respectată și apreciată de astăzi.

Mangusta, devenind astfel și un „controlor și supervisor” al CIA. În afara preocupărilor legate de activitatea serviciilor secrete, Robert Kennedy credea cu tărie și în utilizarea „canalelor diplomatice secundare”. Utilizarea acestor canale de legătură între Casa Albă și Kremlin aduce în discuție un alt exemplu referitor la intelligence și decizia politică. Robert Kennedy și fratele său, președintele SUA, au căzut în plasa KGB-ului, care a plasat un ofițer sub acoperirea de ziarist în anturajul șefului departamentului de Justiție. Gheorghe Bolșakov²⁸ a jucat și rolul unui puternic agent de influență mizând pe naivitatea și aroganța lui R. Kennedy. Imediat după prima întâlnire, din mai 1961, Bolșakov a reușit să câștige încrederea fratelui președintelui și acces nelimitat la problemele dezbătute în cabinetul lui Kennedy, indiferent dacă era vorba despre FBI, probleme legate de justiție sau decizii de politică internațională. Cei doi frați Kennedy nu apreciau deloc activitatea Departamentului de Stat, drept urmare președintele era foarte mulțumit de abordarea diplomatică amatoristă în care se stabilea (conform dezinformării conduse de Bolșakov) un canal direct de legătură între Hrusciov și președintele american, fără recurgerea la „artificiile politice ale acrobațiilor propagandistice.”²⁹ Principala sarcină informativă a lui Bolșakov era să îi asigure pe cei doi Kennedy de lipsa oricăror intenții ale conducerii sovietice de a instala rachete nucleare în Cuba. În afara canalului neoficial de legătură stabilit prin intermediul lui Bolșakov, decidenții de la Washington au apelat la un alt canal, de data aceasta diplomatic, ambasadorul URSS, la Washington, Anatoli Dobrinin. Documentele declassificate și studiile demonstrează că cei doi președinți Hrusciov și J. F. Kennedy au avut o încredere foarte mare în utilizarea canalului semioficial de legătură, Dobrinin³⁰.

Există voci care afirmă (ca urmare a declassificărilor de după 1990) că anul 1962 oricum ar fi reprezentat un an de criză în relațiile URSS-SUA-Cuba, chiar dacă nu ar fi avut loc desfășurarea rachetelor sovietice pe teritoriul

²⁸ Pentru detalii referitoare la plasarea lui G. Bolșakov și modul acestuia de operare vezi C. Andrew, O. Gordievski, *KGB in the World*, pp. 470-471.

²⁹ Arthur Schlesinger, *op. cit.*, p. 537.

³⁰ Robert Kennedy și Anatoli Dobrinin s-au întâlnit în secret în 23, 26 și 27 octombrie, în plină criză. După fiecare întâlnire, Dobrinin trimitea telegrame detaliate lui Hrusciov. Telegrammele sunt declassificate și demonstrează rolul pe care un diplomat experimentat îl poate avea în detensionarea situației.

Cubei.³¹ Operațiunea Mangusta era menită să declanșeze o revoltă a poporului cubanez împotriva regimului comunist, planul de desfășurare a operațiunii nefiind foarte diferit de cel al Operațiunii Zapata. De data aceasta, planul era sprijinit de Grupul Special chiar dacă McCone, noul șef al CIA, era foarte puțin încrezător în șansele de reușită ale acțiunilor clandestine. Convinși de superioritatea nucleară a SUA, americanii și-au concentrat atenția pe operațiunea secretă Mongoose (MANGUSTA), toate eforturile intelligence-ului civil sau militar fiind canalizate către operaționalizarea rapidă și cu succes a planurilor operațiunii.

McCone reprezintă din punctul meu de vedere un personaj cheie pentru înțelegerea rolului intelligence în decizia politică³². Republican convins, McCone era recunoscut atât pentru pragmatismul său cât, mai ales, pentru profundele sentimente anticomuniste. Existau nemulțumiri la Washington legate de numirea lui McCone deoarece liberalii considerau că anticomunismul acestuia va afecta produsele unei Agenții deja demoralizate în urma eșecului din Golful Porcilor³³. McCone era mult mai mult interesat de analiza intelligence decât de acțiunile clandestine, dar orice semnal de alarmă pe care l-a tras referitor la comportamentul sovietic în Cuba a fost neglijat din cauza percepției lui McCone ca adept al unei linii dure, alarmiste față de URSS, ca suspicios și deloc familiarizat cu activitățile de intelligence. McCone era adeptul teoriei ce susținea un grad ridicat de probabilitate referitor la instalarea rachetelor ofensive sovietice

³¹ Planul, responsabilitățile, și lista persoanelor cu acces la informațiile Operațiunii Mangusta în Program Review by the Chief of Operations, Operation Mongoose (Lansdale) Washington, January 18, 1962, Department of State, Central Files, 737.00/1-2062. Top Secret; Sensitive. Materialul poartă numele Proiectul Cuba. După cum se poate vedea din sublinierile materialului anexat, CIA și USIA (Unites States Information Agency urmau să joace un rol important atât în pregătirea și derularea operațiunii, dar și în gestionarea situațiilor post operațiune. Foarte interesante sunt cerințele legate de îmbunătățirea capacităților intelligence, pp. 2-3, și stabilirea celor 10 responsabilități în intelligence ale CIA, pp. 5-6, și a responsabilităților pe palierele economie, propagandă, armată, industrie. Agenției i s-au reproșat foarte multe lipsuri în materie de agentură și utilizare optimă a surselor HUMINT.

³² McCone fusese numit în funcția de director al CIA ca urmare a retragerii lui Alan Dulles în septembrie 1961. McCone provenea din aripa conservatoare, fusese senator și președinte al Comisiei de Energie Atomică.

³³ John McCone, *Oral History*, august 1970, Lyndon B. Johnson Library, disponibil la <http://www.liblib.utexas.edu/johnson/archives.hom/NSAMs/>

în apropierea SUA. În lunile mai-august 1962³⁴, în cadrul întâlnirilor de lucru, directorul CIA a atras deseori atenția asupra probabilității ridicate de amplasare a unor rachete ofensive sovietice în Cuba. La sfârșitul lunii august, McCone a părăsit SUA pentru a petrece o lungă lună de miere în sudul Franței. Poate evenimentele ce au urmat ar fi fost cu totul altele dacă directorul CIA s-ar fi aflat la Washington, deși așa cum Sherman Kent, directorul Comisiei de întocmire a NIE, remarcă³⁵, opoziții lui McCone în privința comportamentului sovietic erau prea mulți și prea puternici: Comunitatea de Intelligence, consilierii prezidențiali din care făceau parte și patru din cele mai repute voci în Kremlinologie – fostul ambasador (la Moscova) Charles Bohlen, Llewelyn Thompson, George Kennan și ambasadorul în exercițiu Foy Kohler. Prognozele lui McCone au fost singulare și chiar dacă existau dovezi de susținere (HUMINT, IMINT, SIGINT) din cauza efectelor gândirii de grup, acestea nu ar fi fost (și nici nu au fost) luate în considerare. În timpul absenței lui McCone s-a desfășurat ceea ce consider că a reprezentat o adevărată criză în sistemul intelligence-ului american și anume neglijarea misiunilor de fotografiere aeriană a teritoriului cubanez.

Utilizarea avioanelor U-2 devenise, datorită unor ample acțiuni propagandistice sovietice cu ecouri și în presa americană³⁶, un mijloc incomod de validare a unor ipoteze. Supravegherea aeriană a zonelor de interes a fost aproape inexistentă pentru o perioadă de 5 săptămâni. Acest aspect este cu atât mai important cu cât serviciile americane de informații

³⁴ În 21 august McCone și-a prezentat punctul de vedere în fața lui Dean Rusk, Secretar de Stat, iar în 22 și 23 august pe baza analizelor CIA a declarat direct în fața președintelui că Hrusciiov va dori să schimbe urgent balanța puterii nucleare și că se poate prognoza un comportament ieșit din tipare a URSS. Amănunte legate de aceste întâlniri, precum și o parte a documentelor declasificate comentate se pot studia în memoriile analistului CIA, Dino Brugioni, *EyeBall to EyeBall*, New York, Random House, 1990, Peter Usovski, *John McCone and The Cuban Missiles Crisis*, în *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, vol. 2, nr. 4, 1988, CIA Records Electronic Search Tool (CREST) și National Archives. O mare parte din discuțiile dintre McCone și Robert Kennedy se află încă la fondul secret.

³⁵ Jack Davis, *Sherman Kent's Final Thoughts on Analyst-Policymaker Relations*, Sherman Kent Center for Intelligence Analysis: Occasional papers, nr. 3, iunie 2003, p. 9.

³⁶ Jurnaliști de prestigiu, Walter Lippmann și James Reston apreciau în editorialele lor, supravegherea aeriană a Cubei ca fiind „elaborată” și „totală”. Lippmann „*On War Over Cuba*”, *Washington Post*, 9/10, 1962, disponibil la http://pqasb.pqarchiver.com/washingtonpost_history/results.html și Reston „*On Cuba and Pearl Harbour-the American Nightmare*”, în *New York Times*, 12 octombrie 1962, disponibil la <http://query.newyorktimes.com/searchquery?srst/>

și cercurile decizionale au fost ținta unei complexe acțiuni de dezinformare. Campania sovietică de dezinformare (preluând modelul de succes al aliaților din perioada premergătoare debarcării în Normandia) a inclus „informații reale, veridice referitoare la bazele sovietice, scăpate intenționat într-o formă ce a permis *mascarea* forțelor militare rusești din zonă”.³⁷ Așa cum sublinia Raymond Garthoff,³⁸ cu mult înainte de prezența celei mai mici părți dintr-o rachetă sovietică în Cuba, serviciile americane au fost efectiv bombardate cu mii de rapoarte ce făceau referire la prezența rachetelor pe teritoriul cubanez. Iată, deci, o situație reală de manifestare a binecunoscutului sindrom „vine lupul”.

5. Neacoperirea informativă a ariei de interes

În data de 29 august, după multiple amânări datorate condițiilor meteorologice nefavorabile, o misiune U-2 a detectat locația de amplasare a unor rachete sol aer (SAM – surface-to-air missile). Cu toate acestea, administrația americană a decis să considere amplasarea rachetelor ca având un scop pur defensiv (sub influența manipulărilor lui Bolșakov și asigurărilor directe date de Hrusciov prin Dobrinin). Președintele a hotărât secretizarea strictă a informației până la un moment ulterior oportun³⁹. În luna septembrie, opoziția față de utilizarea supravegherii fotografice aeriene crescuse ca urmare a două evenimente în care au fost implicate U-2⁴⁰. Pentru a-și argumenta opoziția, Departamentul de Stat a invocat adesea motivul îngreunării negocierilor și dialogurilor diplomatice în condițiile în care spații aeriene suverane erau survolate de avioane americane de supraveghere. În data de 10 septembrie, consilierul de securitate națională, McGeorge Bundy a solicitat (într-o manieră neoficială) COMOR (Committee on Overhead Reconnaissance – organism responsabil cu analiza necesităților de supraveghere și programarea zborurilor U-2) răspunsul urgent (30 minute!)⁴¹ la trei întrebări:

³⁷ James H. Hansen, *Soviet Deception in the Cuban Missile Crisis*, în *Studies in Intelligence*, vol. 46, nr. 1, 2002, p. 56.

³⁸ Raymond L. Garthoff, *U. S. Intelligence in the Cuban Missile Crisis*, în J. Blight și D. Welch, *Intelligence and the Cuban Missile Crisis*, Fran Cass, 1998, p. 22.

³⁹ Conversația dintre J. F. Kennedy și Gen. Marshall Carter disponibilă la CREST (CIA Records Electronic Search Tool), NARA (National Archives College Park) și Foreign Relations of the United States, vol. X, *Cuban Missiles Crisis and Aftermath*, GPO, 1996.

⁴⁰ Pe 30 august un U-2 a violat spațiul aerian sovietic pentru nouă minute iar pe 9 septembrie un U-2 a fost pierdut în China.

⁴¹ Memorandum al înregistrării *Telephone Conversation With Mr. Tom Parrott on 10 Sept. Concerning IDEALIST Operation Over Cuba*, CREST, NARA, <http://www.arcweb.archive.gov/arc/action>

- Cât de importantă este pentru îndeplinirea obiectivelor de intelligence programarea unui zbor deasupra Cubei?
- Cât de mult ar avea de suferit aparatul de intelligence dacă se va limita supravegherea fotografică la zone periferice?
- Există posibilitatea ca cineva implicat în planificarea misiunilor să-și dorească provocarea unui incident?

Conform mărturiilor și documentelor, membrii COMOR au considerat ultima întrebare atât de ciudată încât s-au întrebat dacă cineva ar putea, cu adevărat, aștepta un răspuns. Cele trei întrebări reflectă părerile președintelui și ale consilierilor Rusk și Bundy referitoare la vina eșecului din Cuba-1961, pe care considerau aceștia că o poartă Pentagonul și CIA.

Șeful Departamentului de Stat, Dean Rusk l-a întrebat câteva zile mai târziu pe Gen. Carter (adjunctul dir. CIA): „Cum crezi că voi putea negocia în Criza Berlinului dacă mai au loc incidente în care este implicat U-2?”

La mijlocul lunii septembrie, Președintele a aprobat programarea unor zboruri U-2 dar cu traseu periferic. Acceptul zborurilor nu a fost suficient pentru obținerea unui flux actualizat și realist al datelor din teren. Vremea specifică zonei Caraibelor (uragane și ploi torențiale din septembrie până în noiembrie) a dus la anularea celor mai multe zboruri programate. Conform documentelor au existat rapoarte și note informative obținute prin surse umane în care se semnalau activități deosebite în zona San Cristobal⁴², dar aceste rapoarte au fost luate în discuție de abia după 15 octombrie, data oficială a instalării crizei. Conform documentelor⁴³, în data de 7 septembrie, Ted Shackley⁴⁴, ofițer CIA în Echipa W, echipa operativă CIA pentru Operațiunea Mongoose, a primit un raport de la un agent cubanez în care se făcea referire la activități deosebite și secrete, legate de echipamente nucleare, desfășurate în localitatea San Cristobal. Informațiile din raport au coincis cu alte două note informative, furnizate în urma interogațiilor a doi refugiați cubanezi. Una dintre cele mai grave disfuncții ale comunității americane de intelligence s-a înregistrat în acest moment. Sam Halpern, șeful echipei

⁴² Aflată în diagonală de Havana în direcția Sud către Golful de Batabano, zona de amplasare a rachetelor avea o formă de trapez între San Cristobal, Los Palacios și San Diego de Los Banos.

⁴³ În afara documentelor declassificate disponibile la <http://www.arcweb.archive.gov/arc> și http://gwu.edu/nsarchiv/nsa/cuba_mis_cri/chron.htm rapoartele din surse HUMINT sunt menționate și în James G. Blight, David A Welch, *Intelligence and The Cuban Missile Crisis*, Routledge, 1998, p. 123.

⁴⁴ Ted Shackley și Richard A. Finney, *Spymaster: My Life in the CIA*, Potomac Books, 2005. Unul dintre cei mai controversați agenți CIA, Shackley a realizat în această lucrare una dintre cele mai reușite și bine argumentate pledoarii în favoarea HUMINT.

operative W, îngrijorat fiind de imaginea negativă pe care CIA o avea în acel moment, a considerat că în cazul în care informațiile din surse HUMINT ar fi purtat semnătura Agenției, s-ar fi putut ca ele să nu fie luate în considerare, să fie politizate sau pur și simplu criticate ca fiind neconcordante cu realitatea. Astfel, el a preferat să transfere, pentru analiză, aceste informații DIA – Defense Intelligence Agency. În urma analizei informațiilor, s-a trasat un trapez imaginar pe harta Cubei, formând zona de interes, iar sarcina cererilor de supraveghere aeriană a zonei a fost transferată DIA.

Niciunul dintre aceste semnale de avertizare nu a fost luat în considerare, cu seriozitate, de către decidenți. La recomandarea urgentă a DIA, de intensificare a supravegherii aeriene și focusare pe zona San Cristobal, tot ceea ce a făcut COMOR (Committee on Overhead Reconnaissance – un organism ai căror reprezentanți la întâlnirile de lucru nu aveau nici obișnuința, nici prestanța și poziția necesară pentru a-și argumenta recomandările în fața puternicilor consilieri prezidențiali ce erau împotriva zborurilor U-2) a fost să treacă în fruntea listei de ținte ale supravegherii, localitatea San Cristobal.

În data de 19 septembrie, a fost emis un document special NIE (Special National Intelligence Estimates)⁴⁵, document ce relua vechile ipoteze de lucru referitoare la improbabilitatea instalării unor baze de rachete în Cuba, la inferioritatea dotărilor nucleare ale URSS și aprecierile legate de modalitatea de percepție a riscului de război sau război nuclear a conducerii sovietice. Acest NIE a pus capăt tuturor încercărilor Generalului Carter de a utiliza la capacitate maximă, toate sursele de culegere a informațiilor.

Pentru ziua de 9 octombrie a fost aprobat un zbor de supraveghere a trapezului din San Cristobal, dar acest zbor nu a putut fi efectuat decât în 14 octombrie. Timp de șase minute au fost făcute 928 de fotografii ale unei zone ce nu mai fusese supravegheată de **45 de zile**. La ora 16, analistul foto al CIA a strigat : ***avem un MRBMS*** (Medium Range Ballistic Missiles – rachete balistice cu rază medie de acțiune) ***în Cuba!***

În ziua de 16 octombrie 1962, Președintele Kennedy a autorizat „în alb” supraveghere aeriană nerestricționată cu U-2. Începând cu aceeași dată, spionajului IMINT i s-a alăturat SIGINT-ul, printr-un program de culegere masivă a informațiilor, de la analiza corespondenței diplomatice și până la operațiuni de tip ELINT asupra bazelor. Încă o dată materialele

⁴⁵ Disponibil la <http://www.cia.gov/archives/nie/>

oferite de Penkovski (arestat deja la Liublianka) s-au dovedit de o importanță covârșitoare pentru americani. „Fără datele lui referitoare la procedurile de construcție a rachetelor sau a bazelor de lansare sovietice, analiștii de la Institutul de prognoză nu ar fi reușit să interpreteze o bună parte din ceea ce se observa în fotografii.”⁴⁶

O analiză deosebit de interesantă (din punct de vedere psihologic – reacții, percepție, motivații și sociologic – influență socială, gândire de grup, imitație socială, roluri, statusuri) se poate realiza pe memorandumul întâlnirii de la Casa Albă „Cuban Missile Crisis Meetings off the Record meeting on Cuba” din 16 octombrie Memorandum nr. 100⁴⁷. La această întâlnire a participat toată echipa celebrului EX-COMM (Comitetul Executiv al Consiliului Național de Securitate) Robert Kennedy, McGeorge Bundy, Robert McNamara, Dean Rusk, Maxwell Taylor, Theodore Sorensen, George Ball, Douglas Dillon, Paul Nitze. Neoficial, din comitet mai făceau parte: adjunctul Secretarului de Stat – Alexis Johnson, fostul Secretar de Stat – Dean Acheson, consilierii personali ai președintelui – John McCloy și Robert Lovett, ambasadorul american la Națiunile Unite – Adlai Stevenson, Directorul USIA – Donald Wilson și fostul ambasador american la Moscova – Charles Bohlen.

În data de 18 octombrie, se localizaseră cel puțin 16 sisteme de lansare pentru rachete cu rază medie și opt dispozitive pentru rachete cu rază lungă. „Amplourea numărului de rachete desfășurate de sovietici indică faptul că URSS intenționează să transforme Cuba într-o bază strategică de prim ordin și nu este vorba doar de o demonstrație de forță”⁴⁸.

Pe 22 octombrie, a fost programată una dintre cele mai ample și spectaculoase acțiuni de transmitere a unui mesaj diplomatic. Blocada navală fusese decisă în seara de 20 octombrie și se hotărâse informarea

⁴⁶ Christopher Andrew, *op. cit.*, p. 265.

⁴⁷ Disponibil în copie digitală la <http://www.arcweb.archive.gov/arc/action>. În urma analizei textului consider că președintele J. F. Kennedy, indiferent de dovezile fotografice prezentate de către Lundhal, indiferent de explicațiile oferite de specialistul în armament nuclear, continuă să nu creadă în ofensivitatea rachetelor sovietice. Reacția lui Kennedy sugerează șoc, incapacitate de înțelegere a unei situații ce vine în contradicție cu schema cognitivă preexistentă, reacțiile verbale sunt concludente în acest sens „uh, ah... ih” urmate de pauze lungi, propoziții foarte scurte și în general confuze. O reacție asemănătoare din punct de vedere nonverbal a fost cea a lui G. W. Bush la aflarea veștii referitoare la atacul asupra WTC.

⁴⁸ National Intelligence Estimates, President Daily Brief, disponibil la www.cia.gov/library/csi/archives.

(nu consultarea) aliaților asupra intențiilor SUA. Această informare a fost făcută, personal, de înalte oficialități americane însoțite de ofițeri de rang superior din CIA pentru oferirea detaliilor legate de intelligence. În aceea zi au fost contactați personal: prim-ministrul britanic – Harold Macmillan, președintele Franței – Charles de Gaulle, cancelarul vest german – Konrad Adenauer și prim-ministrul canadian. La ora 19, pe 22 octombrie, imediat după finalizarea misiunii de informare a aliaților, Președintele Kennedy a făcut o declarație publică referitoare la plasarea rachetelor sovietice cu rază medie de acțiune pe teritoriul Cubei și la acțiunea de răspuns a SUA prin instaurarea blocadei asupra Cubei. Criza Rachetelor începuse oficial! Datorită intelligence, decidenții americani au avut la dispoziție șapte zile înainte de debutul oficial, pentru a evalua toate posibilele evoluții și soluții.

În 28 octombrie, criza a luat sfârșit prin: anunțul oficial al lui Hrusciov de retragere a rachetelor sovietice, declarația oficială a SUA referitoare la renunțarea la planul de invadare a Cubei și promisiunea secretă a SUA de retragere a rachetelor de tip Jupiter de pe teritoriul Turciei.

Revenind la întâlnirea istorică din 16 octombrie, din analiza memorandumului⁴⁹ reiese faptul că intelligence-ul american a eșuat în coroborarea surselor și verificarea informațiilor de interes deoarece IMINT-ul, PHOTOINT-ul nu a putut fi utilizat pe măsura necesităților informative, dar eșecul nu i se datorează comunității ci, din punctul meu de vedere, politizării excesive a planificării, culegerii și analizei de intelligence.

Întrebările legitime în acest context sunt:

1. Cine a stabilit necesitățile informative?
2. Care este măsura în care factorul politic decizional a intervenit în planificarea culegerii intelligence?
3. Deciziile politice și militare au fost luate pe baza analizelor realizate de serviciile de informații?
4. Aceste servicii de informații au reușit să asigure o comunicare eficientă și un schimb eficient de informații pe orizontală?
5. Care este măsura în care procesul decizional a avut de suferit datorită particularităților cognitive, de personalitate, temperament, ale celor implicați?

Răspunsurile la aceste întrebări, răspunsuri ce cred că pot completa imaginea de ansamblu pe care Allison a încercat să o ofere utilizând cele trei

⁴⁹ Christopher Andrew detaliază în lucrarea sa *For the Presidents Eyes Only*, atât tematica discuțiilor avute, timp de 12 zile, între personajele principale din Comitetul de Criză cât și comportamentul fiecăruia, pp. 262-268.

„lentile” despre care vorbeam la începutul acestui material, le voi dezvolta în cele ce urmează oferindu-le însă un caracter de generalitate.

Din punctul meu de vedere, în situația prezentată, relația dezastruoasă dintre producătorii de intelligence și beneficiarii a determinat politizarea activității și stabilirea necesităților informative, nu de către managerii intelligence-ului (pe coordonatele de interes ale administrației), așa cum s-ar fi convenit, ci de către un grup de „personaje” politice, cu obiective foarte clar stabilite și cu foarte puțină încredere sau respect pentru activitățile comunității de intelligence.

Deciziile în perioada anterioară crizei s-au bazat pe scheme cognitive preexistente, pornind de la estimările politizate ale Agenției. Când se afirmă că estimările Agenției au fost politizate nu înseamnă că factorul politic a „comandat” o anumită abordare a produsului informativ, ci doar că în elita decizională, ca de altfel și în comunitatea americană de informații, existau două teorii referitoare la posibilitatea plasării unor rachete sovietice în vecinătatea SUA: rușii ar putea să plaseze rachete ofensive și rușii ar putea să plaseze rachete defensive. Din nefericire, teoria preferată în mediul politic era cea a rachetelor defensive și orice punct de vedere contrar era ignorat.⁵⁰

Comunicarea și schimbul de informații a lipsit, existând adevărate divergențe între modalitățile de raportare la problema cubaneză, datorate inclusiv instalării fenomenului gândirii de grup.

Pe palierul analitic înregistrăm o altă eroare (pe lângă multe altele prezentate deja pe larg în literatura de specialitate) referitoare la *logica surselor*: dacă o parte covârșitoare a informațiilor este etichetată ca fiind neconfirmată, neveridică și provine din surse umane considerate a nu fi de încredere, atunci toate informațiile, provenite din surse umane din zona de interes, sunt neveridice. Cu alte cuvinte, concluzia inductivă a analiștilor a determinat neluarea în calcul a dovezilor ce susțineau o ipoteză contrară fapt ce ar fi putut determina o altă abordare a problematicei în cauză. Mai mult, datorită influențelor exercitate de starea de existență a mediului extern, analizele de tipul scenariului celui mai sumbru nu erau utilizate iar analiștii ce manifestau sindromul Cassandrei nu erau (cum nu sunt nici astăzi) foarte apreciați.

Divergențele de abordare a problemei rachetelor, influențele politice datorate acestor divergențe precum și contradicțiile existente în avalanșa de informații avute la dispoziție au determinat sincopel analiștilor

⁵⁰ Richards J. Heurer, *Strategic Deception and Counterdeception: A Cognitive Process Approach*, International Studies Quarterly, vol. 25, nr. 2, 1981, p. 200.

în monitorizarea corectă a evoluției indicatorilor de avertizare și în diferențierea acestor indicatori de „zgomotele și bruijale” dezinformării. De altfel, conform ultimelor informații declasificate, întreaga operațiune de plasare a trupelor și rachetelor sovietice pe teritoriul cubanez, inclusiv operațiunea de dezinformare a primit numele de Operațiunea Anadyr.

Aplicând schema de analiză a deciziilor așa cum a fost ea oferită de Allison, răspunsul la cea de a doua întrebare (De ce a răspuns SUA la comportamentul sovietic și cubanez cu blocada?), pe coordonata de intelligence⁵¹ a fost dat în prezentarea studiului de caz, mai ales în partea dedicată Memorandumului nr. 100.

La întrebarea legată de utilitatea amplasării rachetelor așa cum a fost percepută ea de către URSS, nu pot decât să emit ipoteze, pornind de la documentele americane, deoarece Rusia nu a declasificat decât o foarte mică parte a documentelor din perioada Războiului Rece⁵². Am în vedere două aspecte pentru a răspunde la această întrebare. Unul pornește de la paradigmele geopolitice iar celălalt face referire la spectacolul forței ca mijloc de influență în sistemul internațional. În primul rând, cred că este important de subliniat faptul că Hrușciiov, contrar celor presupuse de Allison în 1971, nu a beneficiat de un consiliu consultativ de tipul EXCOMM-ului american. Acest aspect important reduce analiza motivațiilor, modului de percepere a realității, la o singur individ. Hrușciiov manifestase și în trecut o agresivitate deosebită față de administrația Kennedy. Hrușciiov era obsedat de așa-zisa

⁵¹ Răspunsurile lui Allison se axează, după cum am mai spus, pe coordonatele: statului ca actor rațional, politicilor guvernamentale și comportamentului birocratic.

⁵² În ultimii 20 de ani au fost declasificate, în anumite perioade de timp, anumite documente din arhivele Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii – Arhiva Ministrului Afacerilor externe, Rossiiskii Gosudarstveni Arkhiv Sotsialno-Politicheskoi Istoriei, Rossiiskii Gosudarstveni Arkhiv Noveishi Istoriei. Procedura de acces la documentele aflate în aceste arhive este deosebit de dificilă, accesul se permite foarte rar și doar în cazul unor proiecte mari de cercetare. Chiar dacă se obține accesul la anumite documente, după parcurgerea unui complicat traseu birocratic, de cele mai multe ori, cercetarea documentelor este afectată de subiectivismul arhivistului. Există la ora actuală două instituții mari care dețin cele mai multe din arhivele fostei URSS, Arhiva Rusă de Stat pentru Istoria Socio-politică și Arhiva Rusă de Stat pentru Istorie Curentă. Au fost deasemenea declasificate temporar (după o foarte scurtă perioadă de declasificare, documentele au fost reclasificate), fonduri arhivistice aparținând Arhivei prezidențiale. Detalii legate de toate aceste arhive în Jonathan Haslam, *Collecting and Assembling Pieces of the Jigsaw: Coping With Cold War Archives*, Cold War History, nr. 3, aprilie 2004, pp. 140-152. Una din puținele lucrări ce abordează Criza Rachetelor din perspective documentelor sovietice este cea a lui Alexandr Fursenko și Timothy Naftali, *One Hell of a Gamble: Hrusciiov, Castro and Kennedy 1958-1964*, New York and London, W. W. Norton, 1997.

superioritate nucleară a SUA. Hrușciov nu credea deloc în capacitatea tânărului Kennedy de a răspunde în forță, în fața manifestărilor de forță.

Din punct de vedere geopolitic, URSS era conștientă de valoarea geostrategică a Zonei Caraibelor. Prin câștigarea controlului, fie el și parțial, într-o asemenea regiune, Rusia ar fi reușit pentru prima dată să-și creeze premisele transformării într-o putere navală, cu acces nerestricționat la mările libere. Sovieticii au realizat în urma crizei, imposibilitatea de a-și proiecta puterea (deci de a-și urmări interesele) prin mijloace militare de forță. „La foarte puțin timp după ceea ce s-a dovedit un eșec (n.n. – Criza Rachetelor) pentru ea (URSS), reușește, nu fără eforturi, să devină o mare putere navală, impunându-și prezența pe toate oceanele.”⁵³ Criza a pus în lumină importanța evaluării reciproce a celor două puteri și a necesității unui contact permanent între ele pentru evitarea, în caz de apariție a unei alte crize, a oricărui neînțelegeri care ar fi putut genera un război.

Motivul retragerii rachetelor din Cuba se datorează, din punctul meu de vedere, în primul rând intelligence-ului american, care contrar opiniei majoritare din literatură⁵⁴ nu a înregistrat un eșec ci a oferit decidenților, chiar dacă în ultimul moment, o perioadă suficientă de timp pentru a concepe strategia potrivită de răspuns, într-unul dintre cele mai grave episoade ale Războiului Rece. Din cele trei scenarii de răspuns la plasarea rachetelor sovietice pe teritoriul Cubei, pe care Dean Rusk le-a prezentat în întâlnirea EXCOMM⁵⁵, varianta blocadei prezenta cel mai redus potențial de escaladare a crizei.

URSS și-a retras rachetele deoarece obținuse un schimb avantajos prin retragerea rachetelor americane Jupiter din Turcia, pierduse lupta diplomatică de la Națiunile Unite, pierduse elementul de surpriză strategică. URSS devenise conștientă, pentru prima dată, de pericolul utilizării armelor nucleare. Deținerea lor nu oferea decât o garanție a *status-quo*-ului dar nu creștea șansele unei victorii, deoarece în eventualitatea unui război nuclear nu ar exista nici învinși, nici învingători.

⁵³ Claude Delmas, *Crizele din Cuba*, Corint, 2003, p. 156.

⁵⁴ Confruntă literatura de specialitate dedicată eșecurilor în intelligence exemplu – Len Scott, *Intelligence, Crises and Security: Lessons from History*, *Intelligence and National Security*, vol. 21, nr. 5, 2006, pp. 653-674, *Intelligence Crises Security. Lessons of History*, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, nr. 5/2006, John Hollister Hedley, *Learning from Intelligence Failures*, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 18, 2005, pp. 435-450, Jonathan Renshon, *Mirroring Risk: The Cuban Missile Estimation* în *Intelligence and National Security*, vol. 24, nr. 3, iunie 2009, p. 324.

⁵⁵ Memorandum 100, pp. 10-15, disponibil la <http://www.arcweb.archive.gov/arc/action>

6. National Intelligence Estimates și percepția riscului

Referitor la Criza Rachetelor din Cuba din 1962, este important de evidențiat cum intelligence-ul american a căzut în capcana percepției eronate a riscului, trecând toate informațiile obținute prin prisma modelului pe care deja îl construise referitor la intențiile Uniunii Sovietice. Astfel în ianuarie 1962, NIE (National Intelligence Estimates) a emis o estimare (SNIE 80-62)⁵⁶ care lua în considerare posibilitatea ca țări din Marea Caraibelor, inclusiv Cuba, să fie folosite de URSS ca o zonă de desfășurare de rachete, submarine sau baze militare. Motivul acestei posibile manevre a fost apreciat ca fiind acela de a descuraja SUA în acțiunile sale militare din această zonă. Totuși, estimarea se încheia cu concluzia că acest scenariu are un grad redus de probabilitate, deoarece valoarea militară și psihologică a acestor baze nu va fi destul de mare pentru a depăși riscurile pe care le presupune.

Totodată, se luau în considerare doar două motive pentru care URSS ar aduce trupe și tehnică în această zonă: scopuri defensive sau de protecție a Cubei, ignorând faptul că liderii sovietici doreau stabilirea unui echilibru strategic între cele două superputeri (SUA avea în Turcia rachete balistice care puteau lovi Moscova).

Trei luni mai târziu, în martie, un alt produs al NIE SNIE 85-62⁵⁷, referitor la Cuba, a fost distribuit factorilor de decizie. Acest document nota îmbunătățirea capabilităților militare ale Cubei cu tehnologie din blocul sovietic, dar considera că este improbabil ca acest bloc să asigure Cubei sisteme de arme strategice sau staționarea permanentă a trupelor sovietice pe teritoriul cubanez⁵⁸. Raționamentul în această evaluare a fost că URSS nu-și va pune în pericol niciodată securitatea pentru Cuba. Este evident că premisele care au stat la baza estimării anterioare, au fost folosite pentru a emite și această estimare. De-a lungul verii anului 1962, s-au acumulat dovezi care indicau o creștere a fluxului de materiale militare și chiar personal din URSS către Cuba. Pentru a analiza aceste dezvoltări nou apărute, NIE

⁵⁶ „Cuba sau orice alt stat din Caraibe aflat sub controlul comunist, poate fi utilizată de URSS ca arie de amplasare a rachetelor, submarinelor sau bazelor aeriene în scopul amenințării Americii de Nord și reducerii influenței acesteia în zona Caraibelor, până în punctul în care SUA poate declanșa un atac. Credem că amplasarea unor astfel de baze de către sovietici este foarte puțin probabilă în perioada imediat următoare. Valoarea psihologică și militară a unor astfel de baze, este din perspectiva sovietică, mult prea mică pentru a depăși riscurile implicate”, disponibil la http://www.gwu.edu/~nsarchives/nsa/cuba_mis_cri/19621020.

⁵⁷ Jonathan Renshon, *Mirroring Risk: The Cuban Missile Estimation*, Intelligence and National Security, vol. 24, nr. 3, iunie 2009, p. 326.

⁵⁸ Documente declassificate de curând estimează numărul trupelor sovietice la 45.000.

a produs o nouă estimare pe 1 august 1962 (SNIE 85-2-62). Și acest NIE a eșuat în monitorizarea corectă a indicatorilor politici și militari de avertizare, nereușind să sesizeze corect situația în noianul de informații divergente, percepții eronate și scheme cognitive deficitare. Acest document considera că Uniunea Sovietică devine tot mai implicată în susținerea regimului lui Fidel Castro. Dar, la fel ca și celelalte, produsul analitic aprecia că este improbabil ca blocul sovietic să asigure Cubei capacitatea de a întreprinde acțiuni militare majore în mod independent sau să staționeze forțe combatante de orice fel în Cuba. Totodată, nu s-au pus sub semnul întrebării ipotezele și concluziile anterioare chiar dacă au existat informații ulterioare ce relevau faptul că, între iulie și august 1962, aproximativ 5.000 de oameni, militari și tehnicieni au ajuns în Cuba din blocul sovietic. În cursul lunii august au apărut noi informații care au evidențiat faptul că magnitudinea operațiunii de întărire militară a Cubei a fost subapreciată de către analiști. Cu toate acestea, pe 25 august, Roger Hilsman, director al Bureau of Research and Intelligence, nota că au fost observate transporturi cu o încărcătură foarte mare ajungând în Cuba, dar a apreciat că sunt folosite pentru a întări capacitatea defensivă. Toate aceste noi date nu au determinat ca premisele inițiale să fie reevaluate, fiind vorba de ignorarea oricăror informații ce contraziceau punctul de vedere avansat oficial de către comunitatea informativă.

Analizând reacțiile factorilor de decizie ai SUA putem afirma că aceștia au căzut în capcana procesului de „mirroring risk”, proiectând percepția proprie referitoare la situație și la riscul acesteia asupra Uniunii Sovietice, și evaluând incorect profilul de risc al lui Hrușciov și al consilierilor săi. O foarte interesantă analiză, ce tratează Criza pe palierul gândirii critice și utilității acesteia în activitatea analitică, ne oferă David Moore, insistând chiar pe aspectele menționate referitoare la percepția riscului, percepția propriilor obiective și interese.⁵⁹

Într-o primă fază, oficialii SUA au greșit în estimarea lor referitoare la modul în care liderii sovietici vor evalua decizia de a instala rachete balistice în Cuba. Au procedat așa concentrându-se pe factorii care erau importanți pentru SUA nu pentru URSS (*mirror imaging – imaginea în oglindă*), astfel obținându-se o estimare total incompletă, ca să nu spunem eronată. Factorii pe care oficialii SUA s-au concentrat când au emis estimările au fost: probabilitatea mare ca o desfășurare de forțe militare să fie descoperită prin fotografiile efectuate de U-2, caracterul de unicatate al

⁵⁹ David T. Moore, *Critical Thinking and Intelligence Analysis*, Joint Military Intelligence College, 2006, pp. 33-37.

situației (situația era fără precedent) și costul potențial al acesteia, care depășea, din punctul lor de vedere, beneficiile aduse îndeplinirii obiectivelor de interes național sovietice. Au fost luate în considerare numai dezavantajele care derivau din dispunerea de rachete balistice intercontinentale în Cuba de către URSS, și au refuzat să ia în considerare faptul că desfășurarea de forțe militare ar avea alt scop în afară de acela de a ajuta la apărarea Cubei. A doua eroare în procesul de estimare a fost faptul că oficialii SUA au apreciat incorect gradul de acceptare a riscului de către Uniunea Sovietică. Premisele conform cărora desfășurarea de rachete balistice intercontinentale cu focoaase nucleare în Cuba presupunea un risc ridicat și că liderii sovietici nu sunt dispuși să-și asume riscuri ridicate au fost evident eronate, odată cu descoperirea silozurilor în construcție în Cuba. Deci, nu putem afirma concret că SUA a apreciat greșit modul în care Hrușciiov a perceput riscul situației, deoarece nu deținem informații suficiente legate de percepția liderului sovietic asupra riscurilor aferente unei situații de acest gen. Ceea ce știm cu siguranță este că Hrușciiov credea că desfășurarea de rachete va fi acceptată de Kennedy, dacă acesta ar fi fost pus în fața faptului împlinit. În consecință, transportul și instalarea rachetelor trebuia făcută în cel mai mare secret, lucru imposibil datorită zborurilor de recunoaștere efectuate la mare altitudine de avioanele americane U-2. Deci, liderul sovietic a decis acceptarea riscului inițial al desfășurării deoarece nu credea că aceste manevre vor fi descoperite de americani decât atunci când ar fi fost prea târziu și vor fi acceptate de către aceștia, mod de gândire care a fost imposibil de determinat de către intelligence-ul american, și deci nefiind luat în considerare în estimări, ceea ce a dus la aprecierea că URSS nu-și va asuma riscurile desfășurării de rachete.

7. Concluzii

Îmbunătățirea ratei de succes a intelligence-ului este o provocare continuă. Deși este imposibil să înveți odată pentru totdeauna cum să previi apariția a ceva ce este inevitabil, speranța este ca rata succesului să fie mai mare. Dar este și mai important ca publicul să înțeleagă ce este și ce nu este intelligence-ul, ce poate și ce nu poate face acesta și ce este rezonabil să aștepti de la intelligence. Pe de altă parte, comunitățile de informații ale unui stat trebuie, la rândul lor să fie capabile să ofere decidenților politico-militari produsele de intelligence conforme cu agenda lor, utile analizei opțiunilor decizionale ci nu utile susținerii unei decizii deja luate. În contextul producerii inevitabilului, intelligence are și misiunea de a oferi produse informative, mijloace și metode necesare gestionării corecte a situației produse. Chiar dacă

țara noastră nu a fost implicată în crize de o asemenea amploare (din fericire) avem totuși o bogată cazuistică referitoare la rolul și misiunea serviciilor de informații atât în elaborarea și susținerea deciziei de politică externă cât și în acțiunile menite să ducă la îndeplinirea obiectivelor de politică externă.

În efortul de construcție a unei amprente autohtone asupra studiilor de intelligence, consider că putem vorbi de propriile noastre succese și eșecuri, de propriile noastre erori de culegere sau analiză, de propriile noastre „politizări” ale informației și serviciilor de informații. Dacă ne gândim la situația României, deosebită din punct de vedere al relațiilor bi- și multilaterale, din perioada Războiului Rece, la obiectivele de politică externă pe care risc, în acest context, să le calific ca fiind deosebit de profesionist îndeplinite, date fiind condițiile, cred că o cercetare bine documentată, *Serviciile române de informații și politica externă a României* s-ar putea constitui într-o lucrare de referință în domeniul studiilor de intelligence. Din nefericire, proiectul depășește „capabilitățile” autorului acestui material!

Bibliografie

1. Andrew, Christopher, *For The President Eyes Only*, Harper Collins Publishers, 1995.
2. Allison, Graham, Zelikov, P., *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*, Longman, 1999.
3. Beschloss, Michael R., *Kennedy vs. Krushhchev: The Crisis Years, 1960-1963*, London, Faber, 1991.
4. Blight, J., D. Welch, *Intelligence and the Cuban Missile Crisis*, Fran Cass, 1998.
5. Brugioni, Dino, *Eyeball to Eyeball*, New York, Random House, 1990.
6. Delmas, Claude, *Crizele din Cuba (1961-1962)*, Corint, București, 2003.
7. Dulles, John Foster, *Război sau pace*, p. 5, Departamentul Securității Statului, Serviciul Editorial, Presă și Propagandă în rândul populației, 1978.
8. Fursenko, Alexandr, Timothy Naftali, *One Hell of a Gamble: Hruscirov, Castro and Kennedy 1958-1964*, New York and London, W.W. Norton, 1997.
9. Jackson, Peter, Jennifer Siegel, *Intelligence and Statecraft: The Use and Limits of Intelligence in International Society*, Praeger, 2005.
10. Moore, David T., *Critical Thinking and Intelligence Analysis*, Joint Military Intelligence College, 2006.
11. Shackley, Ted, Richard A. Finney, *Spymaster: My Life in the CIA*, Potomac Books, 2005.
12. Shlesinger, Arthur, *A Thousand Days*, London, Andre Deutch, 1965, Shlesinger, Arthur, *Robert Kennedy and His Times*, NY, Ballantine Books, 1979.
13. Wyden, Peter, *Bay of Pigs*, London, Jonathan Cape, 1979.